

Arkivet

Arb. nr. 1706

1706

~~Copier~~
1706 :/

F O L K M I N N E N

från

Hardemo, Kumla, Hallsberg, Viby och Lerbäck

m.fl. socknar

Hardemo, Grimsbo, Kumla m. fl. härad
i

N Ä R K E

(två samlingar)

upptecknade

1 9 2 3 och 1 9 2 4

av

Gustaf Olsson.

Reg. S. 111-116

1160

1706:2

Obs!

När av sammanhanget ej annat fram-
går, avses Hardemo socken.

Register i slutet av saml. II

Originalen tillhör Örebro läns Folkminneskommitté.

Samling I

Sid. 5-27.

F O L K M I N N E N

upptecknade

inom

Hardemo och Kumla socknar

i

N Ä R K E

företrädesvis under sommaren

1923 samt i januari 1924

av

Gustaf Olsson.

Originalet tillhör Örebro läns Folkminneskommitté.

DESSA FOLKMINNEN har jag mera tillfälligtvis upptecknat, under de korta månader jag vistats i Hidingsta by av Hardemo socken. Blott änkefru Sofia Larsson i Hidingsta har jag grundligare utfrågat i betraktande av hennes höga ålder. Utom föreliggande samling har jag en del kortare fragment, som dock behöva kompletteras.

Av allt att döma torde en mera systematisk undersökning inom Hardemo och Kumla socknar giva gott resultat.

Lund i april 1924.

Gustaf Olsson.

fil. stud. av Östgöta Nation, e.o. amanuens vid
universitetets folkminnesarkiv.

1. När Hardemo kyrka byggdes.

(Sägnen är allmänt känd i socknen. För mig har den berättats av lantbrukarna Johan Persson, Hidingsta och Aron Johansson, Kvarntorp, båda över 60 år gamla).

Sankt Olof (även "Sante-roîa" eller "Sant Ôla") skulle bygga kyrka i Hardemo. En jätte ville bygga den åt honom, om han kunde säga, vad jätten hette. Kunde Sankt Olof inte säga det, innan kyrkan var färdig, skulle jätten ta hans huvud. Arbetet började, och Sankt Olof kunde ej utfundera, vad jätten hette. Men så fick han höra en sång, som kom ur jorden. En kvinna sjöng, som han tyckte, för en barnunge, som skulle somna. Kvinnan sjöng, att barnungen skulle sova, för i morgon skulle Skalle komma hem med Sankt Olofs huvud. När han fick höra detta, sprang han fram till kyrkan. Där hade jätten mest fått den färdig och skulle just sätta upp spiran. Då skrek Sankt Olof: "Sätt spiran rätt, Skalle!" Då vart jätten så arg, så han kastade sin yxa på Sankt Olof för att slå ihjäl honom. Men yxan den träffade inte, och jätten föll ned och slog ihjäl sig i stället.

Sankt Olofs källa i våra dagar.

se sid. 6.

Foto. G. Olsson. 1924.

I Hardemo kyrka har förr funnits en träbild av Sankt Olof trampande på ett djur. Bilden förvaras nu i Örebro museum.

2. Sankt Olofs källa.

Nära kyrkan finnes på Skyberga mark vid en källa, som kallas Sankt Olofs källa. Förr i tiden flödade vattnet över dess bräddar, men numera har det genom utdikning sänkts något. Vattnet är mycket friskt och kallt som is även i den hetaste sommarn.

Vid källan står en kraftig gammal påle, och på den är satt en oval plåt med en inskrift. Tavlan skall vara uppsatt i senare tid men gjord efter en äldre och förfallen.

(Den exakta lydelsen av inskriften har i mina anteckningar bortfallit men skall noteras vid tillfälle. G. O.).

3. Midsommar vid Sankt Olofs källa.

Förr i tiden drog ungdomen midsommarafton iväg till Sankt Olofs källa. Över den byggdes en lövsal, man drack av vattnet och dansade på planen fram-

för eller på "Skiftasberga" en ganska stor kulle där i närheten. "Blinne Per" hette en, som brukade spela vid dansen, och där samlades alltid mycket folk vid midsommar.

(Johan Persson. Se 37).

4. Sigfrids källan.

Vid Brändåsen på södra sidan av vägen mot Vi-
by finnes en källa enligt utsago av gubben Adolf en
70 år gammal. Andra kunna ej erinra sig namnet. Nu-
mera rinner urin från en ladugård, som byggts invid,
i källan, så ingen kan dricka av vattnet, men förr var
det bra dryck. Nära invid källan stod ett litet brygg-
hus, som man bryggde brännvin i förr, men vid ett skif-
te i Brändåsens by flyttades huset tvärs över vägen,
där det ännu är att se. Skall ha flyttats 1864.

Adolf berättade desslikes följande: (5 & 6).

5. Skämma hästar.

Pellegubben i Mossby (väster ut i socknen)
kunde skämma hästar för de andra, när de voro ute
och körde.

Bönderna från Lerbäcks socken ("Lerbäckar")

körde malm från Vintrosa Sanna och drogo genom Hardemo med stora foror. De kunde skämma hästarna från för varandra och hade mycket för sig. När banan byggdes 61 och 62, slutade landsvägsfarten.

6. De tre hårstråna.

Jan - Gustaf i Ormesta var lite osams med "Hoppegubben" i Nälberg, som egentligen hette Anders Ersson. Jan - Gustaf bad en gång, när de möttes att få tre hårstrån av den andre. Det fick han. Men dessa hårstrån växte sen ut i faten på "Hoppegubben", så han vart ofärdig i all sin tid.

En gammal gumma, som bodde i kanten av Viby socken, berättade om

7. Trollen i Tunshall och Getrickebergen.

i södra delen av Hardemo höllo till mycket på gården Eljevad. Första kakan vid vart bak på gården skulle trollen ha. De bodde i salar i bergen, och många ha sett, att det varit ingångar i bergen. Men nu äro trollen döda on försvunna.

Johan Persson meddelade:

8. När de byggde Viby kyrka.

Då visste de inder, var de skulle sätta dem, men så släppte de ut en stock i Vibysjön, och den stannade vid en videbuske på stranden. Där byggdes så kyrkan och fick namnet Viby.

Man säger även, att de ville bygga på en holme i sjön, men trollen förstörde, vad man byggde där, och så blev kyrkan lagd på landbacken.

9. Skogsrå.

En man i Hidingsta såg ett skogsrå omkr 1795. Rået hade en svans, som hon inte kunde dölja. Därav såg man, vem det var.

10. Trolla bort värk.

sade sig en kunnagöra, som hette "Munkalöven". Han gick omkring och tiggde. Han sa, han kunde bota tandvärk genom att peta tandköttet med en plugg och sen slå in den i ett träd. Men den som fällde det trädet, fick tandvärken, som var inslagen i det.

10
11

Lantbrukaren Lars Erik i Källsätter, Kumla socken meddelade: (11 & 12).

Kumlaborna ha fått öknamnet stutar. En del säger, det kommer an på, att de förr, i tiden handlade mycket med stutar, men andra påstå, att namnet kommit sig av, att karlarna gingo klädda i brunaktiga rockar.

Hur det nu var, så skulle de ha sig en ny präst en gång i Kumla. Flera hade sökt och skulle nu provpredika. En av de sökande hade ångrat sig och ville inte ha några röster vid valet. När han så skulle predika prov, så tog han som text n:r 39 v. 5 i gamla psalmboken (av 1695), där orden lyda sålunda: (Iupplaga tryckt 1698).

Drag tu tigh icke långt ifrå

Ty nöden är förhanden

Men ingen är som hjälp förmå

Thest större är then wänden

Store stutar uthi en ring

Hafwa sigh om migh begifwit

Fete oxar alt rundtomkring

Ståå migh alt efter lifwet

Som leijon wredh

Gapa the medh munn så bredh.

Gubbarna blevo förstas arga, och den prästen fick inte några röster vid valet.

12. Kumla skomakare.

Skomakeri har idkats länge i stor utsträckning inom Kumla. Nu mera är det anlagt på stordrift, i det flera stora skofabriker finnas i Kumla stations-samhälle. Om det myckna skomakeriet finnes ett talesätt: "Kumla har åttatusen invånare, men likaväl finns där njetusen skomakare".

13. Sjukdomstallen.

F. husaren för Hidingsta by, som även heter Hiding efter byn sade mig:

I Vreta i Hardemo stog det en tall, som det var sjukdomar inslaget i. Min farbror fällde den, och han vart sjuk och dog av det. 4. 4. 44

På gränsen mellan Bo i Närke och Hällestad i Östergötland ska det stå en al, som är ihålig. Även den ska det vara sjukdom insatt i.

128
13
L

Lantbrukare Hendén i Nybygget Jaglunda, Kumla
socken hade att måla. (14 - 21)

Handemo

14. Namnet Jaglunda.

Den byn ska förr ha hetat Jaglunda och fått
namnet, för att de jagat mycke där förr i tiden.

15. Före Syndaflo den.

Mosås kyrka har funnits före syndaflo den,
"för då finns märke i väggär vart ätter vattnet gick."
Där fanns mycke vattnen även senare, "för Engelbrekt
han körde i båt över Kumla ängär å fram te Mosås."
(Sant är, att Mosjön förr varit ganska stor men ut-
dikats).

(Angående folktrons höga ålder på Mosås, så
jämför härmed även sägnen från norra Östergötland,
att förr fanns det ingen kyrka mellan Motala och Mos-
ås).

16. Godegårds kyrka.

i Östergötland men rätt nära Närke ska ha byggts av
en herre, som varit med i Karl XII:s krig och blivit

fången. Han lovade ut, att om han vart fri, så skulle han bygga kyrka, och det gjorde han också.

17. Lyktgubbar.

På 1880 - talet såg Hendéns pojke lyktgubbar lite nedanom Nybygget i sänkan, och hans far såg dem också på den tid han levde.

18. Upptäckten av Stene brunn.

Man kom på att Sten Brunn i Kumla var hälso-källa, genom att en häst, som var lite dålig, drack av vattnet och vart bra.

"Så tog Lars Larsson i må Stene bönner, så att di skulle ha badning där. Så vart då brunn där, å där boter di alle slags reumatist."

19. När Karl XV tog bort adeln.

"Karl den femtonde skulle ta bårt adelshersskapet, men då ville inte herra gå må på. Men då kalle kungen äpp knektar te Stockhålm, å så slog han si ~~herra~~ ~~in~~ värje i bolet å sa ått herra: "Så blank värjan ä nu, lika rö ska den bli å edert blo, åm ni inte ger må er."

Då våge sej inte herra stå emot längre.

(är väl någon återklang efter författningsstriderna 1865).

20. Fem riksdaler för en herre.

"En gång ville herra sätta te den lagen, att
äm en herre skulle råka slå ihjäl nån utå sitt fälk,
när di age däm, så skulle di inte behöve böte mer än
tie riksdaler. När kungen fick höre dä, så vart han
så arger, så han inte kunne säga någe, så han gick ut.
Men i trappen mötte han kronprinsen, å när han fick
höre va dä va frågan äm, så gick han äpp te herra å
sa, att då så skalle dä tilika ~~slå ihjäl~~ bli den lagen,
att äm en dräng råka slå ihjäl en herre, så skulle
dä inte kosta mer än fem riksdaler. Då fick dä vare
alltihop."

21. Hälsokällor.

ska det även va vid Långgäld och Elvesta i Kumla
socken.
— — — — —

Änkan Sofia Larsson, Hidingsta är född d. 15.
maj 1841 men är ännu rask och kry och redogjorde på
ett utmärkt sätt, för vad hon visste, då hon vid

upprepade tillfällen utfrågades under ferierna i januari 1924. Hela sitt liv har hon bott i byn och har ett förträffligt minne, för vad som tilldragit sig.

22. Lucia.

Luciamorgonen skulle man gå upp tidigt, och den som vart sist ur sängen kallades "Lusa". De sa, en skulle äta sju frukostar till dager. Alla djuren skulle då ha "Lussefrukost" av gott hö. Under natten till den dagen höllo tomtarna kvarnhjulen stilla. På Lucia ställde far alltid till med slakt, så vi kunde få gå upp mitt i natten ibland.

23. Julhalm.

hade de i mitt föräldrahem på golvet att ligga på. Julnatten så trodde de, att de döda kom hem på besök.

24. Julgran

var ej vanligt att ha i Hardemo förrän på 60 - talet, och först så hade de i prästgården.

25. Julljusen

voro av flera slag, tregrenade och enkla. Ett par voro

Landskap: Närke

Upptecknat av: Gustaf Olsson

Härad: Hardemo

Socken: Hardemo

Berättat av Sofia Larsson

Uppteckningsår: 1923-24

Född år 1841 i Hidingsta

väldigt tjocka och brunno hela julnatten. Stumparna efter dem tog man alltid vara på och smörjde på ont med, så det blev bra. "Mi svärmor sa allti, när ho hade någe ont: 'Har du ingen julljusastump.'" "Utlänske ellen" botade julljusen.

26. Julbröd till djuren.

Det bröd, som vart över i brödkorjen julaftons kvällen, skulle hästarna ha på juldagsmorgonen. Även korna skulle ha gott hö då.

27. Djuren kunde tala

julnatten klockan 12. En bonde la sig på lur för att höra, vad de sa. En ox sa, att plogen va tung, men den andre oxen sa, att det va sex tunnor säd i halmen. Bonden tröskade om halmen, "men då vart oxar döa".

28. Dödsvarsel.

På julaftons kvällen ställde man skorna i en rad. Den vars skor vände sig under hatten - trodde man skulle dö under det kommande året.

29. De dödas julotta.

Min mor berättar om en kvinna, som kom för tidigt till kyrkan en julotta. Då hon kom in där i kyrkan, voro de döda där förut och höll otta. En kvinna kom fram till henne och tog från henne en näsduk, som hon plockade sönder i småbitar och sa, att det var inte tyg som i hennes tid. - Var det där ha hänt, minns jag inte mor sa, och inte när det hände heller.

30. Hästarna

skulle föras till rinnande vatten för att dricka jul annandags morgon. Det gjorde på flera ställen här i Hardemo, som jag vet.

31. Stjärngången i Hardemo.

Det var vanligt att gå med stjärnan på julannandagens morgon förr i tiden.

Stjärnan var gjord av ett hjul av papper utspänt mellan pinnar. Hjulet hade ljus innuti, och på sidorna hade man bilder utritade, som föreställde de som deltog i upptåget. Skäftet - var försett med en spets, så att det kunde huggas ned uti golvet eller

marken. Det var en särskild stjärnförare, och han snurrade med hjulet, när han gick.

När så följet kommit till en gård stannade det utanför fönstret snurrade med stjärnan och sjöng:

Goder morgon, goder morgon både kvinnor och
män,

husbonde, matmoder å piga å dräng
eller sjöng man:

Go måron, go måron, kär fader!

Hållen väl i fålan min!

Gu låte er vakna glader.

Hör signe oss dag,

för alla de sju ljusa stjärnor.

Även sjöngs något om "Staffa", och man talade om att "sjunge Staffa".

Nu började sällskapet gå in i stugan, om de fingo, och det - var inte ofta, de blevo avvisade.

Först gick betjanten in. Han hade en "värklyvare" på huvudet. (Mössa av papp, som gick ut som en stjärt i pannan). Han sade: "Jag är utsänd av konung Herodes för att fråga, om han får stiga in och visa sina stjärnor och sitt manskap.

Så kom konungen. Han var klädd i knektekläder

"sam en äffiser" och värja vid sidan. Han sade (ej
sjöng)

Förlåt, om jag så dristig är och stiger in
till eder,

och frågar nu till eder så,

om något här kan vankas

och lika fridfullt härifrån

i Herrens frid förnalkas.

("förnalkas" = gå bort)

Sedan ropade kungen: "Var har jag mina husa-
rer". Då kom de två husarerna (det var vanligen två
verkliga sådana av socknens indelte manskap och iför-
da sina uniformer), och de stannade bakom kungen. Den-
ne frågade: "Var har ja de tre vise män?" Husarerna
svarade "De togo en annan väg till sitt land igen".
Kungen blev då vred och röt: "Det förtryter mig stor-
ligen, att de tre vise män, så skulle bedraga mig. Jag
har "bankeleret" vid min sida och värjan i min hand,
och hurtigt måste man strida (med högre röst:) Var
ett, var två, var tre!" Nu kommo de till vise mannen
in. De hade vita skjortor utanpå kläderna och stjär-
nor av "snickaregull" och andra sirater. Om de hade
sockertoppmössor, minns jag inte.

Kungen frågade: "Vart länder eder resa?" De
svarade med att sjunga:

Till Betlehem på juledag,
allt efter Guds eget välbehag
är vordet kött.
Av blotta gunst och nåde,
är han oss sänd till hjälp och tröst
och haver från all nåde
all världen återlöst.

Det var fler verser, men dem har jag glömt, för det är
ju så länge sen, de gick med stjärnan.

Nu kom Judas. Han hoppade på alla fyra och
var utklädd med trasor och skägg. En koskälla hade han
på sig och en kosvans, som slog mot golvet, när han
hoppa omkring. Han hade även en pung, som han tiggde
pengar och ljus i. När han kom sjöngo alla:

Vi har och en Judas, som bär våran pung.
Vi tror, att han kommer från skogen.
Han hälsar goddag både kvinnor och män
och vill sina pengar ej mista
och vill alla flickorna kyssa.

Det sista försökte han också, men flickorna höll sig
undan, ty Judas var svärtad i ansiktet.

Nu bestod husfadern på glögg och kaffe och
supar och smörgås, och stjärngossarna blevo riktigt
trakterade.

Därefter ställde de upp sig på rad allesammans
och sjöngo:

Havom tack, havom tack
för den redliga skänk, vi ha fått
Eder skänk varder Gudi betäckt.
Havom tack, havom tack,
goder natt, natt, natt,

Och så gick det till nästa gård. 1)

ibland var det även en med, som skulle före-
ställa länsman och även andra.

1) Verserna sjöng Sofia Larsson för mig. Det vårdade
språket i monologerna är ordagrant efter hennes
utsago.

G. O.

Så gick det till vid stjärngång på 40 - talet, när ja va liten, för ja minns de så väl. Följet va inne hos oss i mitt hem här i byn mä. På den tiden gjorde de alltid stjärnan här i Hidingsta by och började här i gårdarna. Så drogo de iväg till Ormesta, Nälby och berga byar, om de inte blev för fylla innan dess, för brännvin fanns då gott om överallt. På andra håll i socknen gingo andra följen. Den gång jag minns bäst, när då gick ordentligt till här i byn, då var Johan Nilsson i Berga kung, Anders Persson i Byrsta var då kungens betjänt, och den ene vise mannen var Per Erik Johansson i Berga. "Per i Gropa" var Judas. Han var fattig, och de andra pojkarna hade betalat honom, för att han skulle vara Judas. Min bror Per var så hemskt rädder för Judas den gången, men så va han inte mer än 2 år. Sen ångrade sig Per i Gropa, att han varit Judas, för han tänkte, att han inte skulle bli saliger därför. En som hette Lindberg var kung en annan gång.

De höll på med stjärngång till in på 70 - talet, men då kunde det hända, de infle var vidare utklädda och hade en lykta i st.f. stjärna. Sen vart det slut.

x *Stjärna*

32. Sådd.

Det, ram sås efter Urbani ti, blir ax men inge kärne i.

Bedadagen sättes bönor, för då fryser de inte.

Urbanus sås lin.

"Petter Katté" är första sommardagen.

33. Spinning.

Efter jul togos ej spinnrockarna in förr än 20:e dag Knut, och i mars tog man in vävstolen, "å när så bonnen sticker plogen i jorden, ska då vare slutväve."

34. Majeld.

brändes, när ja va yngre på Tunshall och Skiftasberga (Se 9), och bortom Hallsberg kunde man även se ett par eldar. Det var då "Valbermässa" inföll.

35. Rackaren

bodde i Viby socken men var även för Hardemo. Han högg huvudet av folk, flådde hästar och hundar piskade tjuvar med spö samt satte ringar i näsorna på svinen.

24 20
25

"så di inte skulle böka ränner vägar". Den rackare jag minns hette "Brofärren". Han kom en gång om året å skulle hämta sitt. Det var en kaka bröd och en kanna säd av vart ~~ning~~ matlag.

✓ Vi Sumpen ska det ha varit avrättningsplats. ✓
Den siste, som de tog huvet av där, var en Per från Väla i Viby, som slagit ihjäl sin egen far.

36. Säga upp råttor.

Jag har hört, att man vid kvarnar sade upp råttor till flyttning, men hur det gick till, det kommer jag inte ihåg.

37. Sante Rolas källa.

SE (2.)

Jag kommer väl ihåg, hur vi gick te Sante Rolas källa när jag va ung, å då va midsommar. Då byggede vi lövsal över källa å dansa värre, å majstång hade vi på Skiftasberga. Blinne Per från Skyberga han spelte.
a. n. 6 f.

38. Hällaklippa

heter en bergsklint på Hidingsta ägor. I den klinten

är det en håla. Där stod alltid lite vatten. I det brukade man tvätta vårtor och dyl., för att det skulle gå bort. Även lade man nålar och knappar m.m. i hålan som offer, och dylika föremål har jag sett däri.

39. Otur

blir det, om man skjuter skator. Min gubbe han sköt skator, och vi miste fyra kor den sommaren. Inte heller ska en slå ihjäl "igelkåttesoer" (-honor), för då dör grisarna.

40. Vårtor

skall man bestryka med sådant grånt skum kring hästens nos, som han får när han äter gräs.

41. Skogsrådet.

I

I min ungdom hände då sej, att en pojke, Anners-Erik, skulle köra i vall korna, men då stod vid vägen "Lars Nillsä" (= Lars Nilssons hustru) och skrek: "Ko-syta, ko-syta, mi bro-ka!" Hon hade en brödkaka uppträdd på fingret och ropade till pojken: "Kom hit, så ska du få smaka mi kaka!" Korna vart all-

deles vilda, och pojken sprang hem. Andra gingo med honom för att få styr på korna, men då voro dessa inmotade, där de skulle vara. Det var skogsrådet Anners-Erik hade sett, ty "Lars Nillså" nekade till, att det varit han, som skrämt korna. Detta hände i Alavi by. ✓

II

I Bergahagen såg en flicka skogsrådet. Flickan hade gått vilse, och det talade rådet om för henne. Först anade hon inte, att det var rådet, för "ho vände sej te vara e flicka i Berga", men så fick hon syn på svansen. Då sa hon till rådet att ta upp den. "Då har du rackarunge inte mä å göra" rev rådet ur sig och sprang bort från flickan.

42. Bortbytingar.

Man skulle ha ett ljus brinnande, från det ett barn föddes, tills det var döpt, annars kunde det bli förbytt av trollen.

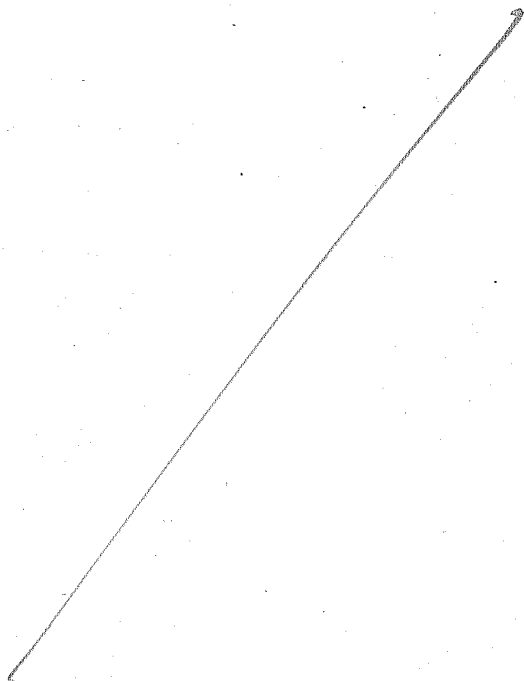
Nära Tälle fanns det på ett ställe en flicka, som var förbytt. Hon var som en vanlig människa men betedde sig som en hund. När hon låg, snurrade hon ihop sig som en hund, och hon hoppade som en hund.

(Med särskild förtjusning berättar Sofia Larsson, om hur festligt det var på hennes bröllop i Hidingsta Södergård, där upptecknaren av dessa folkminnen nu har sitt föräldrahem).

När jag gifte mej hade de 6 brudgranar resta vid gården: 2 vid inkörsvägen, 2 vid visthusboden och 2 vid verandan. Lövsal hade vi på gården. 6 spelmän voro med, och i tre dar voro gästerna kvar. Jag hade gulkrone från Kvistbro, för far tyckte den var så vacker där. De sköt "å sutte raketer", och på bröllopsbordet hade vi "krokaner" utav socker bland mycke annat, "å vi skramla skål mä pänge te di fattige å te körka" De gäster som inte fick rum hos oss, de lågo om nätterna i de andra gårdarna. Andra morronen skulle min gubbe och jag ut och bjuda de gäster, "säm låg i gålar" på ost och brö och brännvin, medan de ännu lågo i sina sängar.

Fjärde dagen hade vi en del inbjudna, som inte kommit med förut.

Mina systrar hade festliga bröllop de med, för min far som var häradsdommare, han ville ha det rejält.

typst

Samling II

Sid. 31-106.

F O L K M I N N E N

från

Hardemo, Kumla, Viby m.fl. socknar

i

N Ä R K E

upptecknade under sommaren

1 9 2 4

av

Gustaf Olsson.